

УДК 94(37). 05

ТЕРМІНИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВИЩИХ ПОСАДОВИХ ОСІБ У МАРКА ТУЛЛІЯ ЦІЦЕРОНА

Х. В. ВІТРИВ

ЛНУ ім. Івана Франка

chio@lnu.edu.ua

У статті розглядаються терміни для позначення посадових осіб у творах М. Т. Ціцерона (царі, володарі, правителі, управителі), які займали найвищі державні посади у Стародавньому Римі. В ході дослідження був проведений лексичний і словотвірний аналіз термінів, а також охарактеризована етимологія та частотність їх вживання.

Ключові слова: термін, юридична термінологія, етимологія, словотворення.

ТЕРМИНЫ ДЛЯ ОБОЗНАЧЕНИЯ ВЫСШИХ ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦ У МАРКА ТУЛЛИЯ ЦИЦЕРОНА

Х. В. ВИТРИВ

Львовский национальный университет им. Ивана Франка, Украина

e-mail: chio@lnu.edu.ua

В статье рассматриваются термины для обозначения должностных лиц в произведениях М. Т. Цицерона, которые занимали наивысшие государственные должности в Древнем Риме. В ходе исследования проведен лексический и словообразовательный анализ терминов, охарактеризованы этимология и частота их употребления.

Ключевые слова: термин, юридическая терминология, этимология, словообразование.

Правнича термінологія – історично сформована сукупність термінів, яка відбиває систему понять у галузі права й покликана забезпечувати потреби спілкування в царині законодавства, юридичної науки і практики. Юридична та адміністративна лексика в останні роки все більше привертає увагу у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних мовознавців. (Т. Вакуленко, Е. Мішина, С. Носик, О. Сербенська, Н. Артикуца, В. Живуліна, М. Брицин, Б. Бікса, Д. Мелінкофа). Проте, в сучасній лінгвістиці на сьогодні відсутні праці, які б давали змогу отримати цілісну картину виникнення та розвитку правничої термінології, зокрема на позначення посадових осіб у Стародавньому Римі.

Отже, актуальність теми нашого дослідження визначена загальними тенденціями лексикологічних досліджень та відсутністю праць у цій сфері, незважаючи на важливість даної тематики.

Об'єктом дослідження є назви посадових осіб, засвідчені у творах М. Т. Ціцерона.

Юридична термінологія є найтісніше пов'язана із загальноновживаною лексикою, тому провести чітку межу між терміном і не терміном складно. У своєму дослідженні ми послуговуємося таким визначенням терміна: термін – слово чи словосполучення, що має професійне поняття й застосовується в процесі пізнання та освоєння певного кола об'єктів і відношень між ними – під кутом певної професії¹.

Марк Туллій Ціцерон – адвокат, політичний діяч та письменник, останній визначний ідеолог римського республіканського устрою, видатний майстер красномовства. Епоха, в яку жив і діяв Ціцерон, можна віднести до так званих переломних. Суть і принципове значення історичного періоду, який окреслює собою час життя цієї видатної особистості, полягають у тому, що до цього Рим уже фактично перетворився в світову державу. Окрім цього, відбувся перехід від форм общинної, полісної демократії до тоталітарного режиму імперії. Зрозуміло, що всі ці процеси протікали не в мирних умовах, а у напруженій, іноді навіть смертельній боротьбі. Саме на основі вище згаданих історичних подій були створені філософсько-політичні трактати М. Т. Ціцерона, які єдиним джерелом докласичного римського права і мають важливе значення для правових відносин і судових процесів. Адже римська юриспруденція поклала початок як самостійної науки

¹ Головин Б. И. Термин и слово. Горький, 1982.

про право, так і професійної юридичної освіти. Особливо цінним у контексті дослідження є судові промови «De domo sua», «De Haruspicum responsis», в яких, окрім суто практичних порад та рекомендацій містяться пояснення інститутів римського права. Не менш важливе значення мають і його філософсько-правові трактати. «De re publica», «De legibus», «De officiis», які також містять численні описи інститутів римського права та їх історії.

Проаналізувавши філософсько-політичні трактати М. Т. Ціцерона, можемо виділити наступні тематичні групи термінів на позначення посадових осіб:

- правителі
- жерці
- судові виконавці
- інші державні чиновники.

У дослідженні ми розглядаємо терміни на позначення посадових осіб, які займали найвищі державні посади у Стародавньому Римі. Ці особи подані за частотністю їх вживання у творах Марка Туллія Ціцерона.

У Ціцерона на позначення поняття "цар" вживається лексема "rex", яка характеризується високою частотністю (35 разів) («De re publica» I, 42; I, 43; I, 44; I, 50; I, 54; I, 55; I, 56; I, 58; I, 64; I, 65; I, 66; II, 23; II, 25; II, 27; II, 35; II, 38; II, 39; II, 50; III, 47; VI, 9; «De legibus» I, 17; III, 4; III, 15; «De Haruspicum responsis» 12; «De officiis» III, 38; III, 41; III, 83; III, 86; «De domo sua» 20, 33, 38, 52, 66, 89, 135). На це, можливо, на нашу думку, вплинула періодизація історії Стародавнього Риму, яка ґрунтується на формах правління, що в свою чергу відображали соціально-політичну ситуацію: від царського правління на початку історії до імперії – доміната наприкінці. У вжитку в Стародавніх Римлян лексема "rex" означала: "цар", "повелитель", "наставник"². На основі етимологічного аналізу можемо констатувати, що ця лексема належить до дуже давньої групи релігійно-правових термінів, яка засвідчена в італійській, кельтській та індійській мовах. Зіставлення гр. ορέω – "простягати" і лат. rēgo – "царювати" змушують вважати, що rex – скоріше жрець, ніж цар в сучасному розумінні; чи особа, яка володіє владою окреслити розміщення майбутнього міста чи визначити риси правопорядку. Цікавим є те, що Ціцерон характеризує дану посадову особу прикметниками з позитивною семантикою: aequus – справедливий; sapiens – мудрий; iustissimus – найсправедливіший; tolerabilis – стерпний; amabilis – гідний любові; bonus – добрий; iustus – справедливий; optimus – найкращий. Рідше зустрічаємо прикметники з негативною семантикою: inportūnus – нестерпний; superbus – гордий; graepotēns – свавільний; injūstus – несправедливий.

Близькою до лексеми "rex" в негативному значенні є лексема "tyrannus", а близькими за значеннями в іншому ракурсі є лексеми "prīnceps", "impērātor", "rēctor". Слід зазначити, що книжкова традиція називати царями давніх правителів збереглася в українській та російській мовах. В українсько-російському слововживанні XIX ст., особливо простонародному, цим словом часто позначали монарха рівня короля чи хана. Це дає нам змогу говорити про те, що лексема "rex" є не лише юридичним терміном, але і загально-вживаним словом.

Слово tyrannus – тиран, жорстокий правитель, деспот, повелитель³. Утворено від гр. τύραννος (лідійського або фригійського походження). У Давній Греції і середньовікових містах Італії – одноосібний правитель, дії якого ґрунтуються на свавіллі і насильстві. Вперше зустрічається у поета Архілоха. У Ціцерона даний термін визначається значною частотою вживання у значенні "тиран" (22 рази) («De re publica» I, 50; I, 65; I, 66; I, 68; I, 69; II, 34; II, 48; II, 49; III, 23; III, 45; «De legibus» I, 42; II, 66; «De domo sua» 75, 94; «De officiis» I, 112; II, 23; II, 32; II, 80; II, 81; III, 19; III, 29; III, 45;) Цю посадову особу Ціцерон характеризує прикметниками з негативною семантикою: injūstus – несправедливий; taetrius – найогидніший; foedius – наймерзенніший; invisius – найненависніший; crudēlis – жорстокий; immanis – нелюдський. Проте, зустрічаємо також прикметник з позитивною семантикою, який не є характерними для жорстокого правителя: clemens – милосердний.

² Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. М., 2003.

³ Там же.

Слід звернути увагу на антитезу, де лексему "rex" автор характеризує негативними прикметниками – *superbus* – гордий («*De re publica*» I, 58); *praepotēns* – свавільний; («*De re publica*» I, 66); *injūstus* – несправедливий; («*De re publica*» II, 50; III, 47); *inportūnus* – нестерпний; («*De re publica*» I, 50); а лексему "tyrannus" – позитивним – *clemens* – мило-сердний. У процесі дослідження було виявлено, що термін "tyrannus" є синонімом до "диктатор" та гіперонімом до термінів "володар, повелитель."

Слово *prīncēps* – голова, керівник, державний діяч, принцес, володар. У Ціцерона даний термін є полісемантичним і вживається у значенні "принцес", "найперша людина": («*De re publica*» I, 34; I, 57; I, 62; I, 67; «*De officiis*» I, 25; I, 64; I, 153; II, 14; II, 16; II, 60; II, 65; II, 77; II, 82; III, 40; III 74); у значенні "правитель": («*De re publica*» I, 52); у значенні "верховник": («*De re publica*» I, 43; «*De legibus*» III, 31; III, 32). Загальна частотність вживання становить 19 разів. Спостерігається вживання даного терміна з прикметником *potissimus* – наймогутніший. На основі етимологічного аналізу можемо констатувати, що термін походить від *prīmus* – "перший" + *capere* – "брати", "отримувати" (яке походить від праїндоевроп. **kap-* схоплювати). Це був офіційний титул римських імператорів в системі принципату. Існують твердження, що від лексеми "принцес" згодом утворилося слово "принц", що означає члена правлячого монархічного роду.

Близьким за значенням до лексеми "rex" є іменник *dominus* (господар, розпорядник, повелитель), утворений від дієслова *domināre* – господарювати, владарювати. У Ціцерона цей термін вживається у різних значеннях: "володар" («*De re publica*» II, 48; III, 46; «*De officiis*» I, 38; III, 83; «*De domo sua*» 90, 107); "власник будинку" («*De officiis*» III, 54); "власник корабля" («*De officiis*» III, 89). Загальна частотність вживання становить 8 разів. Тут, очевидно відбулося переосмислення, бо в первісному значенні *dominus* – господар чи власник (особливо рабів).

У Ціцерона термін *imperātor* характеризується незначною частотністю вживання і зустрічається лише 7 разів у значенні "імператор" («*De Haruspicum responsis*» 6; «*De officiis*» I, 35; I, 36; I, 76; III, 79; «*De domo sua*» 90, 128;) Утворений від суфікса діючої особи – *tor* та дієслова *imperāre* – "веліти", "управляти", яке виникло із *im* + *rago* – "готую", "організую". Словниковий переклад лексеми *imperātor* – повелитель, володар⁴.

У Ціцерона *gēstor* – це правитель держави; («*De re publica*» II, 51; V, 5; V, 6; VI, 13). Частотність вживання становить 4 рази. Утворено з допомогою суфікса діючої особи – *tor* та дієслова *gerere* – "правити". Словниковий переклад лексеми *gēstor* – правитель, керівник⁵. Термін "gēstor" вживається у багатьох європейських мовах, проте відношення до юриспруденції немає. В сучасному суспільстві ректор – особа, яка стоїть на чолі вищого навчального закладу.

Prōcūrātor – це чиновник, який у Стародавньому Римі відав доходами імператора, розпорядник. Це слово утворено від агентивного суфікса – *tor* та дієслова *prōcūrāre* – "управляти, турбуватися наперед, проявляти турботу", де *pro* "вперед" і *cūrāre* "турбуватися", яке виникло від від *cūra* (що походить від праїндоевроп. **kois* "підкуватися"). У Ціцерона він набуває іншого значення і згадується лише 1 раз як "управитель держави" («*De re publica*» II, 51).

Gubernātor – керманіч, управляючий, керівник. Утворений від суфікса діючої особи –*tor* та дієслова *gubernāre* – "правити, управляти державою", яке в свою чергу виникло із давньогр. κυβερνήτης – "керівник" від κυβερνάω – "керувати, управляти". У Ціцерона згадується лише 1 раз у творі («*De re publica*» II, 51) у значенні "керманіч держави". В сучасному суспільстві лексема *gubernātor* продовжує належати до адміністративної лексики, і в багатьох державах (США, Великобританії, Данії тощо) – це офіційний представник влади, найвища посадова особа в межах територіальної одиниці.

Значення лексеми *socius* у Стародавньому Римі – союзник, спільник. У Ціцерона, очевидно, цей термін набуває іншого значення і згадується лише 1 раз у значенні "співправитель" («*De re publica*» II, 51). Етимологія та семантика цього терміна не засвідчені. Проте, за свідченням античних джерел "співправитель" – титул імператорів, але за рангом у державному правлінні нижчий від імператора.

⁴ Aeg. Forcellini. Totius latinitatis lexicon. Vol. II. Patavii, 1864–1887.

⁵ Там же.

На підставі проведеного словотвірного аналізу серед моделей терміноутворення виділяємо афіксальну, а саме суфіксальний та префіксально-суфіксальний способи. Серед словотворчих морфем виділяємо дуже продуктивний в латинській, а пізніше в романських та германських мовах агентивний суфікс *tor/sor* (*nomina agentis*), який використовується для утворення назв чоловічої статі. Даний суфікс походить від двох аблятивних варіантів: **ter* і **tor* із специфічними особливостями вживання у кожній мові; зокрема в лат. – *tor, tōris*; в гр. – *τήρ, τήρος*⁶.

Словотвірна номінація відображена у процесах словоскладання. Цей спосіб надає можливість точно характеризувати предмети та явища за кількома ознаками. Серед лексем досліджуваної термінології засвідчено 1 термін – композит: *prīnceps* < *prīmus* + *capō*.

Отже, проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що всі терміни на позначення посадових осіб первісно є загальноновживаними словами. Спільною семою досліджуваної лексико-семантичної групи, яка характеризує найвищий ранг у державі, є "керівник". Аналіз на структурному рівні дозволив визначити, що проаналізовані терміни переважно утворюються шляхом афіксації. Більшість із них утворені з допомогою латинського агентивного суфікса – *tor/sor*, запозиченого іншими європейськими мовами. На основі етимологічного аналізу можемо твердити, що терміни на позначення вищих посадових осіб є власне латинськими. Засвідчений лише 1 термін грецького походження *tyrannus*. Більшість із них мають широко розвинену систему дериватів у багатьох сучасних європейських мовах.

TERMS ARE FOR DENOTATION OF HIGHER PUBLIC SERVANTS IN MARCUS TULLIUS CICERO

K. V. VITRIV

*Lviv National
University, Ukraine*

e-mail: clio@lnu.edu.ua

The article deals with the terms for denotation of public servants in works of M. T. Cicero, which held the greatest state position in Ancient Rome. During research was conducted lexical and word-formation analysis of terms, and also described etymology and frequency of their use.

Key words: term, juridical terminology, etymology, word – formation.

⁶ Lucie Pultrova. The latin *nomina agentis* in – *tor*. *Listy filologické*. Vol. 130, 3-4. 2007. S. 251-264.